

VARIA

Νίκος Παναγιωτόπουλος

Κοινωνικές και εκπαιδευτικές αντιθέσεις

4

Bernard Vernier

Το πρόσωπο και το όνομα στους Inuit

26

Μαρία Βιδάλη

Στοιχεία για μια κοινωνιολογία της πολιτισμικής διάχυσης

60

Franz Schultheis

L'enfance en crise: familles dangereuses ou familles vulnérables?
Critique sociologique de la moralisation de la question sociale

110

Pierre Bourdieu

Οι κοινωνικές συνθήκες της διεθνούς κυκλοφορίας των ιδεών

117

José Luís Moreno Pestaña

Θεσμική καθιέρωση, πνευματική καταξίωση, δημιουργική αυτονομία
Προς μια κοινωνιολογία της αποτυχίας της διανοήσης

125

Δέσποινα Βαλάση

Διαμορφώνοντας τους «πολίτες του κόσμου»
Ελίτ ιδιωτικά σχολεία στην Ελλάδα και η εγχάραξη της διεθνούς κουλτούρας

149

Jérôme Bourdieu

Από την κρίση στην οικονομική τυραννία

178

Μαρία Μαρκαντωνάτου

Παρατηρήσεις σχετικά με τη θεωρία του κράτους του Karl Polanyi
Παρεμβατισμός, εργαλειακό κράτος και χωρισμός κράτους-κοινωνίας

181

Κοινωνικές και εκπαιδευτικές αντιθέσεις¹

Αν θα θέλαμε να καταδείξουμε πως τα κοινωνικά υποκείμενα υποβάλλονται σε ενεργήματα δια-μόρφωσης –βρίσκονται, δηλαδή, σε δομημένες σφαίρες ικανές να προσανατολίσουν ή να εξαναγκάσουν τις πρακτικές και τις παραστάσεις τους–, πως οι δομές αυτές είναι δυαδικές –διέπονται από ανταγωνιστικές αρχές δίνοντας μορφή σε κοινωνικές δομές (τα πεδία) οργανωμένες υπό μορφή αντιθέσεων (δεξιά-αριστερά, άνδρας-γυναίκα, καλλιεργημένος-ακαλλιεργητός κ.λπ.)–, πως αυτές οι κοινωνικές δομές θεμελιώνονται τόσο στην αντικειμενικότητα (στα πράγματα, υπό μορφή θεσμών) όσο και στην υποκειμενικότητα (στο σώμα, υπό μορφή συστημάτων διαθέσεων, νοητικών δομών, υπό μορφή έξεων – habitus), τότε, η εξέταση της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος αποτελεί μία από τις καταλληλότερες επιλογές. Αν θα θέλαμε, επίσης, να επιβεβαιώσουμε πως οι κατηγορίες σκέψης, αποτίμησης, αντίληψης, δράσης, αίσθησης που ενεργοποιούν τα κοινωνικά υποκείμενα για να αντιληφθούν τον κοινωνικό κόσμο, είναι προϊόν της ενσωμάτωσης των αντικειμενικών δομών αυτού του ίδιου του κόσμου, και με αυτόν τον τρόπο επιτρέπεται η θεμελίωση της παρουσίας του κανονικού κόσμου που υποθέτει η κοινωνική δράση και ο αυτονόητος χαρακτήρας της καθημερινής εμπειρίας αυτού του κόσμου, τότε, πάλι, η διερεύνηση της δομής του σχολικού θεσμού παρουσιάζεται ως μία από τις πλέον ενδεδειγμένες λύσεις.

Το άρθρο αυτό φιλοδοξεί να συμβάλει στην επιβεβαίωση –η οποία έχει άλλωστε ήδη επιχειρηθεί από πλήθος αναλύσεις– της θέσης σύμφωνα με την οποία το εκπαιδευτικό σύστημα παρουσιάζει τις κοινωνικές αντιθέσεις, παραγνωρίζοντάς τις, μεταμφιεσμένες σε μια σειρά διχοτομήσεις εγκιβωτισμένες σε χωρικούς, εκπαιδευτικούς διαχωρισμούς και, ως εκ τούτου, συμβάλλει στη συμβολική ενίσχυ-

σή τους μέσω των αρχών ταξινόμησης που επιβάλλει². Υπό τη μορφή ενός σχεδίασματος, το άρθρο αυτό, διαμορφωμένο μέσα από μία έρευνα με αντικείμενο τον επαναπροσδιορισμό του ελληνικού πανεπιστημιακού πεδίου μέσα από τη διπλή συσχέτισή του με το πεδίο της διεθνούς εξουσίας καθώς και με το διεθνές επιστημονικό πεδίο –συσχέτιση η οποία καθορίζει εν μέρει τα ειδικά γνωρίσματα του τρόπου λειτουργίας του και της παραγωγής του μέσα από τις διαφορετικές μορφές εξαρτήσεων που προκύπτουν³–, έχει ως στόχο να επιχειρήσει να παρουσιάσει τις θεμελιώδεις αντιθέσεις του τριτοβάθμιου εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα, μέσα από τη διερεύνηση ορισμένων όψεων της πραγματικότητάς του.

Ορίζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, το χώρο του ερευνητικού αντικειμένου μας, αποκλείσαμε την ιστορία, την οργάνωση, το εύρος του εκπαιδευτικού συστήματος, των στόχων του, των δεσμών του με το Κράτος, όψεις οι οποίες θα ήταν όλες απαραίτητες για την ανάδειξη των ασυμφωνιών που εκδηλώνονται ανάμεσα στο πεδίο των θεσμών της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και στις άλλες θεσμικές παραδόσεις. Κρίναμε, ωστόσο, πιο συναφές, στο συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της έρευνάς μας, να επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις δομές ή τα συστήματα αντιθέσεων ώστε να αποφύγουμε, έτσι, να εγκλωβιστούμε, για άλλη μια φορά, στα αδιέξοδα του «εθνικού χαρακτήρα», αναφορικά με τον οποίο έχει ευρέως καλλιεργηθεί μια άποψη που τον παρουσιάζει λιγότερο καθορισμένο από διακρίσεις πάσης φύσεως, ελάχιστα ιεραρχημένο, λιγότερο εκλεκτικό και χωρίς ειδικά σχολεία για τις ελίτ, και η οποία αποδεικνύεται τελικά μια εξαιρετική επινόηση που καταφέρνει να δρα ως τροχοπέδη για την ενοποίηση του επιστημονικού πεδίου.

1. Το κείμενο αυτό, το οποίο αποτελεί μετάφραση του άρθρου με τίτλο: «Oppositions sociales et oppositions scolaires: le cas du système d' enseignement supérieur grec», *Regards Sociologiques*, 19, 2000, σ. 57-74, αποφασίσθηκε να δημοσιευθεί εδώ, σε διευρυμένη μορφή, ύστερα από ζήτηση ερευνητών που εργάζονται στο χώρο της εκπαίδευσης.

2. Βλ. P. Bourdieu & J.-Cl. Passeron, *Η αναπαραγωγή: στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος* (μτφρ.: Γ. Καράμπελας, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014. P. Bourdieu, *Homo Academicus*, Παρίσι: Minuit, 1984. P. Bourdieu, *La noblesse d'État: grandes écoles et esprit de corps*, Παρίσι: Minuit, 1989.

3. Κάποιες βασικές υποθέσεις έχουν παρου-

σιασθεί αλλού: βλ. N. Panayotopoulos, «Les "grandes écoles" d'un petit pays: les études à l'étranger: le cas de la Grèce» [Οι «μεγάλες σχολές» μιας μικρής χώρας: οι σπουδές στο εξωτερικό: η ελληνική περίπτωση], *Actes de la recherche en sciences sociales*, 121-122, 1998, σ. 77-91.

Το πρόσωπο και το όνομα στους Inuit

Η σπουδαιότητα των κανόνων ονοματοθεσίας ως προς την έμπρακτη δόμηση των σχέσεων συγγένειας πιθανότατα εντοπίζεται, σε διάφορους βαθμούς, σε όλες τις κοινωνίες όπου τα παιδιά (ή ορισμένα από αυτά) παίρνουν ονόματα που προέρχονται από την οικογένειά τους. Κάποιες κοινωνίες διακρίνονται από μια «μεθόδο ομωνυμικής ταξινόμησης», όπως την ονόμασε η Lorna Marshall, με την οποία παίρνει κανείς τη θέση, στο δίκτυο της συγγένειας, του συγγενή το όνομα του οποίου φέρει. Ακριβέστερα, η ομωνυμία χρησιμοποιείται στις κοινωνίες αυτές για να κατασκευάσει σχέσεις συγγένειας μεταξύ μη συγγενών βάσει σχέσεων ονομαστικών. Αυτό συμβαίνει στους Βουσμάνους της Ναμίμπια και τους Inuit της Αρκτικής¹.

Ονοματοθεσία και μετενσάρκωση

Η ονοματοθεσία και τα διακυβεύματά της

Στη μυθολογία των Inuit, ο κόσμος αρχικά είχε κατοίκους δύο μάγους κι ο ένας μεταμορφώθηκε σε γυναίκα για να μπορέσουν να πολλαπλασιαστούν². Ωστόσο, η ιδέα των Inuit για την κανονική αναπαραγωγή είναι ότι το σώμα (Tima, Timeq, ανάλογα με την περιοχή) του παιδιού είναι προϊόν της συνεργασίας πατέρα και μητέρας. Τα οστά προέρχονται από το σπέρμα του πατέρα, το αίμα και η σάρκα από τη μητέρα. Το σώμα αποτελεί προσωρινό οίκημα μιας απρόσωπης αρχής της ζωής (Tarniq, Tarneq) που υπάρχει

και στα ζώα. Διαθέτει, επίσης, και μια προσωπική αρχή (Atiq, Adeq) την οποία οι εθολόγοι συνήθως ονομάζουν ψυχή-όνομα και η οποία προέρχεται από έναν ομώνυμο συγγενή εν ζωή ή (συχνότερα) νεκρό, ο οποίος υποτίθεται ότι μετενσαρκώνεται στο παιδί που παίρνει το όνομά του³. Τα ονόματα δεν έχουν γένη και δεν είναι σπάνιο ο προτερόνυμος να μετενσαρκώνεται σε υστερόνυμο του άλλου φύλου. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν ένα μωρό πεθάνει και οι γονείς το υποκαταστήσουν αποδίδοντας στο επόμενο το όνομα και το φύλο του παιδιού που χάθηκε⁴.

Μετά το θάνατο, η ψυχή-όνομα παραμένει κοντά στον

1. Ο Guemple, που ήδη το 1965 δημοσιεύει μια σημαντική μελέτη για τους Εσκιμώους [D.L. Guemple, "Saunik Name Sharing as a Factor Governing Eskimo Kinship Terms", *Ethnology*, 4(3), 1965, σ. 323-335], έχει πλήρη επίγνωση του γεγονότος ότι αυτή η μορφή οργάνωσης απαντά σε όλη την Αρκτική [παραθέτει, για παράδειγμα, τον K. Birket-Smith, *The Caribou Eskimos: Material and Social Life and Their Cultural Position (Report of the Fifth Thule Expedition)*, Κοπεγχάγη: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1929] και ότι υπάρχει κι αλλού στον κόσμο, ιδίως στην Αφρική, στους Βουσμάνους (L. Marshall, "The Kin Terminology System of the Kung Bushmen", *Africa*, 27, 1957, σ. 1-25). Παρατηρεί, ακολουθώντας τον Henry (διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1934), ότι, στους Kaigang της Βραζιλίας, η απόδοση ίδιου ονόματος μπορεί να επιδράσει στη χρήση όρων συγγένειας, και ότι αυτό συμβαίνει επίσης στους Manitoba Ojibwa.

2. K. Rasmussen, *The People of the Polar*

North. A Record (επιμ.: G. Herring), Λονδίνο: K. Paul, Trench, Trübner & Co., 1908, σ. 102.

3. Ο F. Boas (*The Central Eskimo*, Ουάσινγκτον: GPO, 1888, σ. 613), και ο E.W. Nelson [*The Eskimo about Bering Strait* (18th Annual Report of the Bureau of American Ethnology), Ουάσινγκτον: GPO, 1899, σ. 291] μιλούν για τον πιο πρόσφατο τεθνεώτα. Στους Iglulingmiut που μελέτησε η R. Dufour (διπλωματική εργασία με τίτλο *Les noms de personnes chez les Inuit d'Iglulik*, Université de Laval, 1977, σ. 35) επρόκειτο σχεδόν πάντα για νεκρό. Ο B. Saladin d'Anglure [*Noms et parenté chez les Esquimaux Tarramiut du Nouveau-Quebec (Canada)*], στο J. Pouillon & P. Maranda (επιμ.), *Echanges et communications: mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son soixantième anniversaire*, Παρίσι: Mouton, 1970, σ. 1013-1039] μιλά για πρόσωπο νεκρό ή ζωντανό. Ωστόσο, στους Εσκιμώους Qiqiktamiut (D.L. Guemple, "Saunik Name Sharing as a Factor Governing Eskimo Kinship Terms",

ό.π.) επρόκειτο συνήθως για ζωντανό άνθρωπο. Το πατρώνυμο, που δεν υπήρχε στην παραδοσιακή κοινωνία τους, επιβάλλεται από τον Καναδά το 1969.

4. G. Holm, "Ethnological Sketch of the Angmagsalik Eskimo", στο W. Thalbitzer (επιμ.), *The Ammassalik Eskimo: Contributions to the Ethnology of the East Greenland Natives*, Κοπεγχάγη: B. Luno, 1914, σ. 67. W. Thalbitzer (επιμ.), *The Ammassalik Eskimo II: Contributions to the Ethnology of the East Greenland Natives*, Κοπεγχάγη: Reitzels, 1941, σ. 601-603. D.L. Guemple, "Saunik Name Sharing as a Factor Governing Eskimo Kinship Terms", ό.π., σ. 324. Κατά τον Saladin d'Anglure [*Noms et parenté chez les Esquimaux Tarramiut du Nouveau-Quebec (Canada)*], ό.π., σ. 1015-1028], αυτό συμβαίνει στο 15 με 20% των περιπτώσεων («Le "troisième sexe"», *La Recherche*, 245, 1992, σ. 841).

Στοιχεία για μια κοινωνιολογία της πολιτισμικής διάχυσης¹

Είναι πλέον κοινότοπο να σημειώσουμε ότι το μουσείο διέρχεται, εδώ και καιρό, μια μεταβατική εποχή κατά την οποία προσπαθεί να οριοθετήσει εκ νέου τις λειτουργίες, τους ρόλους και την αποστολή του. Από τότε που η ιδέα του μουσείου αρχίζει να παίρνει για πρώτη φορά υπόσταση στις αριστοκρατικές συλλογές του 16ου και 17ου αιώνα στην Ευρώπη μέχρι την ποικιλία και πολυμορφία των μουσείων που συναντάμε στις μέρες μας, ο τρόπος λειτουργίας και οι λειτουργίες του έχουν αλλάξει σημαντικά. Ειδικότερα μάλιστα από τη δεκαετία του 1960 και μέχρι σήμερα, αναπτύσσεται σταδιακά, όλο και περισσότερο, μια κριτική και αυτοκριτική συζήτηση για την ταυτότητα και τη σχέση του

με την κοινωνία. Η κριτική αυτή κατάσταση αποκρυσταλλώνεται και στους ορισμούς που τόσο οι επαγγελματικές ομάδες οι οποίες συμμετέχουν στη διαμόρφωση του μουσειακού χώρου όσο και οι ίδιοι οι μουσειακοί οργανισμοί έχουν δώσει για το μουσείο. Οι αλλαγές των ορισμών αυτών, τα τελευταία πενήντα χρόνια, αλλάζουν συνεχώς, ενίοτε και ριζοσπαστικά, επιχειρώντας να αντικειμενοποιήσουν τις διαφορετικές λειτουργίες που τα σημερινά μουσεία καλούνται να επιτελέσουν².

Η γρήγορη εξέλιξη των μουσείων αυτή την περίοδο αντανακλά, ασφαλώς, μια σειρά παράλληλων ευρύτερων αλλαγών οι οποίες έχουν να κάνουν, μεταξύ άλλων, αλλά

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί, κατά βάση, τμήμα της αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής της Μ. Βιδάλη, *Τα μουσεία και το κοινό τους: συμβολή σε μια κοινωνιολογία της πολιτισμικής διάχυσης*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009. Το τμήμα αυτό βασίστηκε σε εκτεταμένη έρευνα αρχειακού και διαφημιστικού υλικού που σχετίζεται με εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων καθώς και σε βάθος συνεντεύξεις με υπευθύνους μουσείων στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, διενεργήσαμε 14 εις βάθος συνεντεύξεις με διευθυντές και στελέχη τόσο κεντρικών όσο και μικρών και περιφερειακών μουσείων. Κατασκευασμένες γύρω από την διερεύνηση της υπόθεσης των κοινωνικών παραγόντων που καθορίζουν την επικοινωνία μεταξύ μουσείων και επισκεπτών, καθώς και των παραστάσεων τους σχετικά με αυτούς τους παράγοντες, οι συνεντεύξεις αυτές διενεργήθηκαν με βάση τις αρχές των συνεντεύξεων γνωμών. Οι συνεντεύξεις αυτές πραγματοποιήθηκαν ύστερα από προσωπική επαφή μας με τους διευθυντές και τα στελέχη των μουσείων χωρίς καμία προγενέστερη επαφή ή/και σχέση μαζί τους. Κατά την αρχική επικοινωνία μαζί τους, περιγράψαμε τον επίσημο στόχο της συγκεκριμένης αιτούμενης συνέντευξης, δηλαδή, «πως επιδιώκαμε να ενημερωθούμε για τις πολιτικές που ενεργοποιούν σχετικά με την προσέλκυση και τη διεύρυνση του κοινού του μουσείου τους καθώς και για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην υλοποίησή τους», ενώ δεν παραλείπαμε τον συμπληρωματικό της χαρακτήρα ως προς τη γενικότερη έρευνα που υλοποιούσαμε, αναλύοντας λεπτομερώς τα

στάδια της που μέχρι τότε είχαν πραγματοποιηθεί. Λαμβάνοντας όλες χώρα στους χώρους εργασίας των ερωτώμενων, σε χρόνο που καθόριζε η σχετική διαθεσιμότητά τους, οι συνεντεύξεις αυτές ανταποκρίθηκαν, γενικώς, θετικά στις απαιτήσεις της κατασκευής του αντικείμενου που διερευνούσαν. Πράγματι, αν και δεν αποφύγαμε να υπεισέλθουν αρκετά τελετουργικά χαρακτηριστικά στη διεξαγωγή τους –εξαιτίας, δεδομένων των όρων δυνατότητας σύναψης της συμφωνίας υλοποίησης της συνέντευξης, της αδυναμίας να υπερβούμε την κοινωνική απόσταση (που δημιουργούσε στην περίπτωση αυτή κυρίως το φύλο και η ηλικία) μεταξύ των ερωτώμενων και ημών, καθώς οι ερωτώμενοι δεν γνώριζαν τις βασικές μας υποθέσεις, και οι ερωτήσεις μας δεν εστίαζαν με απόλυτη σαφήνεια στον προτασόμενο σκοπό της έρευνάς μας–, κατορθώσαμε οι συνεντεύξεις μας να συλλάβουν, σε ικανοποιητικό βαθμό σε γενικές γραμμές, τις γνώμες και τις παραστάσεις των ερωτώμενων αναφορικά με τη μουσειακή πολιτική που είτε ενεργοποιούσαν είτε θα εύχονταν να υλοποιήσουν αν είχαν τα κατάλληλα μέσα. Ωστόσο, το βασικό πρόβλημα που προέκυψε, κυρίως στη διεξαγωγή των πρώτων από αυτές τις συνεντεύξεις, ήταν αυτό των, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνειδητών στάσεων με στόχο να αποκρύψουν ορισμένες πληροφορίες από το φόβο μήπως αυτές δεν αξιοποιηθούν ή δεν κατανοηθούν σωστά. Το εμπόδιο αυτό επιχειρήσαμε να το επιλύσουμε, όσο ήταν δυνατό, στη συνέχεια, τόσο υφιλώντας, πριν από τις συνεντεύξεις, από υφι-

στάμενα γραπτά στοιχεία, όπου υπήρχαν, το ιστορικό του κάθε μουσείου ως προς κάποιες συγκεκριμένες πολιτικές που ενδεχομένως είχαν ενεργοποιηθεί, όσο και προσπαθώντας να παροτρύνουμε και να κατευθύνουμε τους συζητητές μας να τοποθετηθούν ως προς τις κυρίαρχες πολιτικές του μουσειακού marketing, ζήτημα που απασχολούσε τόσο τους ίδιους, καθώς αποτελούσε και αποτελεί μείζον θέμα του μιντιακο-πολιτικού περιβάλλοντος, όσο και την έρευνά μας. Η τελευταία επιλογή αποδείχθηκε εξαιρετικά ωφέλιμη καθώς οι σχετικές ερωτήσεις κέντριζαν το ενδιαφέρον τους ως προς τη συνέντευξη και τους βοηθούσαν να κατανοήσουν και να εκτιμήσουν τη σπουδαιότητα και το μέγεθος των αποτελεσμάτων στα οποία η προσωπική τους συνεργασία μπορούσε να συμβάλει. Ένα άλλο τμήμα της ίδιας διατριβής πάνω στο κοινό των ελληνικών μουσείων και στους κοινωνικούς όρους της επίσκεψής τους παρουσιάστηκε στο Μ. Βιδάλη, «Η τέχνη της φιλοτεχνίας», *Κοινωνικές Επιστήμες*, 1, 2012, σ. 18-63.

2. Βλ. Μ. Οικονόμου, *Μουσείο: αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός:: μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*, Αθήνα: Κριτική, 2003, σ. 15-29. Μια ανάλυση της ρητορικής και του περιεχομένου αυτών των ορισμών θα μπορούσε να αποτελέσει μια πρώτη τάξη εισαγωγή σε μια κοινωνιολογία του πεδίου των φορέων διαχείρισης των μουσείων και των μετασχηματισμών του. Βλ. S. Pearce, «Μελετώντας τα μουσεία: νέες ανάγκες και νέες προσεγγίσεις», *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 70, σ. 47-49.

L'enfance en crise: familles dangereuses ou familles vulnérables?

Critique sociologique de la moralisation de la question sociale

Les «children of the Great Depression» grecque

La crise socio-économique profonde et durable qui frappe toute la population grecque, si l'on fait abstraction de l'élite économique-politique qui, tout en portant une grande responsabilité pour la misère matérielle et psychologique dont souffrent les masses, s'en sort à merveille. Parmi les catégories sociales particulièrement vulnérables dans une telle crise, les enfants et les jeunes occupent une place de choix. Comme nous montrent une multitude de recherches menées aux États-Unis autour de la question sociale créée par la grande crise économique des années 1929-30, «the children of the Great Depression» ayant vécu comme une sorte de destin générationnel durant toute leur trajectoire biographique les empreintes d'une socialisation sous conditions de précarité matérielle extrême et d'anomie sociale poussée et les conséquences d'une crise de reproduction qui allait leur faire porter les stigmates des blessures d'une enfance envahie par les soucis d'existence permanents durant toutes leurs vies. De même, la grande étude menée par Jahoda et al. dans un village autrichien touché à cette époque par la fermeture de la seule usine embauchant jusqu'alors toute la population locale adulte montre avec vigueur de quelle façon une telle crise envahit l'enfant jusqu'aux manifestations les plus capillaires de sa vie affective. Il faut donc malheureusement s'attendre au pire concernant les effets néfastes de longue durée pour les enfants de la crise grecque.

Certains indicateurs statistiques tels que l'augmentation du taux d'enfants pauvres de 35,4 % en 2012 à 38,1 %

en 2013 parlent un langage clair. Le fait qu'une large frange de la population se trouve sans assurance maladie concerne tout particulièrement les enfants de familles démunies: 30% parmi eux ne sont pas vaccinés contre le tétanos, des maladies largement maîtrisées dans les autres pays européens comme diphtérie, oreillons, coqueluche, rougeole et autres sont de retour et les parents des enfants touchés se trouvent désarmés face aux souffrances de leurs gosses. Mais la crise frappe même déjà avant la naissance. Le taux de naissance en Grèce a baissé depuis les années 2007-2008 de presque la moitié selon les estimations démographiques, ce qui rappelle la thèse d'Émile Durkheim, selon la baisse de la natalité était un révélateur sociologique d'anomie de premier rang. 20% des nouveaux nés connaissent un poids insuffisant et le taux de mortalité à la naissance a augmenté de 40%. Leurs parents manifestent dans les entretiens menés dans le cadre d'une recherche sociologique leur désarroi, comme dans le cas de cette mère qui nous témoigne de son vécu:

“Qui, l'avenir est..., est..., ces jours-ci, tu ne peux penser qu'à l'avenir de ton enfant, rien d'autre, juste comment tu pourras l'élever. C'est à ce que je pense tout le temps en ce moment. Qu'est-ce que je vais donner à manger à mon enfant, qu'est-ce que j'aurai à lui offrir et à quoi faut-il s'attendre dans l'avenir? Quels enfants? Quel avenir? Comment..., quand nous sommes nous-même dans un État d'anxiété et d'insécurité, comment sera-t-il possible d'élever un enfant correctement? Et comment éviter qu'il sera affecté par ce que ses parents lui offrent comme image?!”

1. N. Panayotopoulos & Fr. Schultheis (dir.), *L'économie de la misère: Grèce 2010-2015*, Athènes: Alexandria, 2015 [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. N. Παναγιωτόπουλος & Fr. Schultheis (διευθ.), *Η οικονομία της αθλιότητας: Ελλάδα 2010-2015*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια: 2015].

Οι κοινωνικές συνθήκες της διεθνούς κυκλοφορίας των ιδεών¹

Θα ήθελα σήμερα να σας παρουσιάσω κάποιες σκέψεις που θα επιθυμούσαν να ξεφύγουν από το τελετουργικό του εορτασμού της γαλλογερμανικής φιλίας και των υποχρεωτικών αναφορών στην ταυτότητα και την ετερότητα. Σκέφτομαι πως, όπως και σε κάθε άλλο ζήτημα, έτσι και στο ζήτημα της φιλίας, η διαύγεια δεν βρίσκεται διόλου σε αντινομία με το συναίσθημα – όλως αντιθέτως. Θα ήθελα, λοιπόν, να επιχειρήσω να παρουσιάσω κάποιες σκέψεις σχετικά με τις κοινωνικές συνθήκες της διεθνούς κυκλοφορίας των ιδεών· ή, για να χρησιμοποιήσω ένα οικονομικό λεξιλόγιο –που πάντοτε προκαλεί μια αίσθηση ρήξης–, γι' αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «πνευματικές εισαγωγές-εξαγωγές». Θα ήθελα να προσπαθήσω να περιγράψω, αν όχι τους νόμους –γιατί δεν έχω εργαστεί επαρκώς ώστε να μπορώ να χρησιμοποιώ μια τόσο φιλόδοξη γλώσσα–, τουλάχιστον τις τάσεις αυτών των διεθνών ανταλλαγών που συνήθως τις περιγράφουμε σε μια γλώσσα που οφείλει περισσότερο στο μυστικισμό παρά στη λογική. Με δυο λόγια, θα προσπαθήσω σήμερα να παρουσιάσω ένα πρόγραμμα για μια επιστήμη των διεθνών σχέσεων στο χώρο της κουλτούρας.

Κατά πρώτον, θα μπορούσα να αναφερθώ στην ιστορία των σχέσεων μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και, έπειτα, και πιο συγκεκριμένα, σε όλη την εργασία που, κυρίως στο επίπεδο του πολιτικού πεδίου,

μπούρεσε να γίνει για να ευνοήσει την επικοινωνία και την κατανόηση μεταξύ των δύο χωρών. Θα χρειαζόταν να διεξαγάγουμε μια χωρίς καμία συγκατάβαση ιστορική ανάλυση της συμβολικής εργασίας που ήταν αναγκαία για να εξορκίσει, τουλάχιστον σε μια κάποια μερίδα των πληθυσμών των δύο χωρών, όλα τα φαντάσματα του παρελθόντος. Θα έπρεπε να αναλύσουμε, θεωρώντας τες στην κοινωνική τους ποικιλότητα και πέρα από την επίσημη εργασία των επίσημων θεσμών στη συμβολική και πρακτική τους διάσταση, τις ποικίλες δράσεις που κατάφεραν να ευνοήσουν την αλλαγή των στάσεων των Γάλλων και των Γερμανών. Θα μπορούσαμε, παραδείγματος χάρη, τοποθετούμενοι στο επίπεδο του πεδίου της διανοήσης, να περιγράψουμε τα στάδια αυτής της εργασίας συλλογικής μεταστροφής· ξεκινώντας από τη συμφιλίωση, στην περίπτωση των Γάλλων διανοουμένων, και περνώντας κατόπιν στο θάμβος μπροστά στο γερμανικό θαύμα, για να φτάσουμε στην παρούσα φάση την οποία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «φάση του αμφίθυμου θαυμασμού», εξιδανικευμένου σε ένα είδος βολονταριστικού ευρωπαϊσμού μέσω του οποίου πολλοί εργάτες της ενδέκατης ώρας² προσπαθούν να βρουν ένα υποκατάστατο για τον τεθνεώτα εθνικισμό τους. Αλλά εσείς θα καταλάβετε πως δεν μπορώ να αρκεστώ σε τέτοιες σκέψεις, εξίσου επιπόλαιες όσο και απλοϊκές.

1. Ομιλία που εκφωνήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 1989 για τα εγκαίνια του Frankreich-Zentrum του Πανεπιστημίου του Fribourg. Αυτό το κείμενο δημοσιεύτηκε το 1990 στην επιθεώρηση *Cahiers d'histoire des littératures romanes*, 140 έτος, 1-2, σ. 1-10 [Σ.τ.Ε.: στα γαλλικά, η ομιλία αυτή δημοσιεύθηκε εκ νέου στην επιθεώρηση

Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 145, 2002, σ. 3-8. Η ελληνική μετάφραση της ομιλίας αυτής δημοσιεύθηκε στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Μετάφραση και διεθνής κυκλοφορία των ιδεών στο χώρο των ευρωπαϊκών κοινωνικών επιστημών: πρακτικά συνεδρίου 1-2 Ιουλίου 2005: Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπου-*

δών, Πανεπιστήμιο Κρήτης (μτφρ.: Ε. Παννοπούλου), Αθήνα: Πολύτροπον, 2007, σ. 173-186 και δημοσιεύεται εδώ σε αναθεωρημένη εκδοχή].

2. [Σ.τ.Μ.: Από το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, κ, 1-6, η έκφραση δηλώνει αυτούς που προσέρχονται καθυστερημένοι στην αληθινή πίστη, χωρίς να στερούνται, ωστόσο, τη θεία χάρη.]

Θεσμική καθιέρωση, πνευματική καταξίωση, δημιουργική αυτονομία

Προς μια κοινωνιολογία της αποτυχίας της διανόησης¹

Σε αυτό το κείμενο θέτω το ζήτημα των προϋποθέσεων της επιτυχίας στο χώρο της διανόησης. Με αυτόν το σκοπό αναλύω την τροχιά τριών διανοουμένων που, σε κάποια στιγμή της ζωής τους, αξιολόγησαν, σε γραπτά σχετικά με τη βιογραφία τους, την τροχιά τους ως αποτυχία. Όπως έχει εξηγήσει ο Pierre Bourdieu, ο κόσμος της διανόησης χαρακτηρίζεται από την απουσία στιβαρών ειδικών αξιολόγησης. Εξαιτίας αυτού αλλά και λόγω της ύπαρξης πολλών βαθμίδων εξουσίας (επιστημονικά συμβούλια, εκδοτικοί οίκοι, διοικητικές θέσεις...), ο καθένας βρίσκει τον δικό του τόπο σωτηρίας και μπορεί να οργανωθεί έτσι ώστε να συνδυάσει την αντικειμενική του θέση με το ναρκισσισμό του. Φυσικά, τέτοιοι αμυντικοί μηχανισμοί δεν εμποδίζουν τα υποκείμενα να δέχονται, με λιγότερη ή περισσότερη σαφήνεια, την αντικειμενική αλήθεια της θέσης τους. Μια τέτοια πρόσληψη, ωστόσο, σπάνια αλλοιώνει την ιδέα που το υποκείμενο έχει για τον εαυτό του. Η προστασία

ενάντια στον συμβολικό θάνατο είναι σίγουρα χαρακτηριστικό του καθενός, ακόμα και των διανοουμένων². Αυτό κάνει ακόμη πιο ενδιαφέρουσα την εμπειρία που παρουσιάζεται στις αυτοκριτικές μαρτυρίες που θα αναλύσω. Στις δύο περιπτώσεις, πρόκειται για δημόσιες βιογραφίες, στην τρίτη, για ένα ντοκουμέντο ιδιωτικής φύσης που πρόσφατα δημοσιεύτηκε.

Για να αντιληφθούμε τις τροπικότητες της αποτυχίας που εκφράζουν, θεωρώ ότι πρέπει να αναλυθεί η πνευματική τους διαδρομή με βάση τρεις πόλους. Αυτού του είδους οι πόλοι αντιπροσωπεύουν πιθανές πηγές κύρους: καθεμία από αυτές μπορεί να συνοδεύεται ή όχι από τις υπόλοιπες. Με αυτή την έννοια, κάθε πηγή κύρους περιέχει μια πιθανή σκιά και η ένωση και των τριών αποδεικνύεται, πολύ συχνά, ιδιαίτερα δύσκολο να επιτευχθεί στην πνευματική ζωή. Γι' αυτό, η επιλογή μιας οδού καθιέρωσης μπορεί, πολύ συχνά, να απαιτεί την παραίτηση από τις υπόλοιπες³.

1. Μια εκδοχή αυτού του κειμένου παρουσιάστηκε ως εισήγηση στην επιστημονική συνάντηση «Μετάφραση και διεθνής κυκλοφορία των ιδεών στο χώρο των ευρωπαϊκών κοινωνικών επιστημών», η οποία έλαβε χώρα στην Κρήτη (1-2 Ιουλίου 2005). Ευχαριστώ τους συμμετέχοντες για τα κριτικά τους σχόλια. Ο Francisco Vázquez και ο Juan Carlos Moreno έκαναν μια πρώτη ανάγνωση που ενίσχυσε το δρόμο που επέλεξα. Ο Salvador López Arnal έκανε μια κριτική ανάγνωση για την οποία τον ευχαριστώ πολύ [Σ.τ.Ε.: Η ομιλία αυτή δημοσιεύθηκε στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Μετάφραση και διεθνής κυκλοφορία των ιδεών στο χώρο των ευρωπαϊκών κοινωνικών επιστημών: πρακτικά συνεδρίου 1-2 Ιουλίου 2005: Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης* (μτφρ.: Ε. Γιαννοπούλου), Αθήνα: Πολύτροπον,

2007, σ. 173-186 και δημοσιεύεται εδώ σε αναθεωρημένη εκδοχή].

2. P. Bourdieu, *Homo academicus*, Παρίσι: Minuit, 1984, σ. 32-33.

3. Αλλά αυτό είναι ένα πρόβλημα που πρέπει να λυθεί εμπειρικά: στις περιπτώσεις που θα πραγματευτώ, χωρίς αμφιβολία, οι πνευματικές τροχιές αποκαλύπτονται σοβαρά διαστρεβλωμένες από την ύπαρξη μιας πολιτικής δικτατορίας που περιόρισε τις δυνατότητες ανάπτυξης και προώθησης των ζώνων που μελετάμε εδώ. Αυτό ερμηνεύει εν μέρει το γεγονός ότι οι τρεις τροχιές αποτέλεσαν και αποτελούν αντικείμενο κατοπινών διεκδικήσεων από μαθητές, φίλους και αναγνώστες – πράγμα το οποίο, κατά τη γνώμη μου, το άξιζαν. Στην πραγματικότητα, παρόλο που μπορεί να γίνει μια περιορισμένη αντιστάση της πνευματικής τους προσφοράς,

δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι δυνάμεις ενάντια στις οποίες αναγκάστηκαν να παλέψουν δεν αφορούσαν μόνο τις ελλείψεις τους ως στοχαστές, είτε αυτές ήταν μείζονες είτε ελάχιστες, αλλά κυρίως αρνητικές δυνάμεις που εμπόδιζαν την ανάπτυξη των δυνατοτήτων τους. Σκέφτομαι ότι το γεγονός πως έκαναν ό,τι έκαναν στις συνθήκες που το έκαναν αξίζει ούτως ή άλλως τεράστια αναγνώριση. Ο Kant απεικόνιζε το ερώτημα αυτό με ένα γράφημα, όπου επισήμαινε ότι ένας άνθρωπος που χρησιμοποιεί δώδεκα βαθμούς αγάπης για τον πλησίον για να υπερνικήσει δέκα βαθμούς φιλαργυρίας είναι καλύτερος ηθικά από εκείνον που χρησιμοποιεί τους επτά βαθμούς της ηθικής του για να νικήσει τρεις βαθμούς φιλαργυρίας. Ο πρώτος επέτρεπε την ύπαρξη δύο βαθμών ηθικής και ο δεύτερος τεσσάρων: ωστόσο, τα αποτελέσματα είναι, σε

Από την κρίση στην οικονομική τυραννία¹

Καλησπέρα σε όλες και όλους. Ευχαριστώ τον Νίκο Παναγιωτόπουλο και τον Franz Schultheis που με δέχτηκαν στο εγχείρημά τους. Είναι ένα εγχείρημα ιδιαίτερο και εντελώς απλό συγχρόνως. Εντελώς απλό, γιατί, κατά μία έννοια, ο Νίκος και ο Franz απλώς αντιπαραθέτουν δύο σύγχρονες κοινωνικές εμπειρίες στις οποίες τα πάντα μοιάζουν να αντιδιαστέλλονται· συγχρόνως, είναι ένα εγχείρημα εντελώς ιδιαίτερο, γιατί κατορθώνουν να εκφράσουν μια αλήθεια κοινή σε αυτές τις εμπειρίες, μια αλήθεια που τη μοιράζονται και οι δύο και που μπορεί να τις κάνει να απηχούν η μία την άλλη. Η απήχηση αυτή πολλαπλασιάζεται όταν η μορφή του επιστημονικού λόγου συναντά την αισθητή δύναμη της θαυμάσιας εικαστικής δουλειάς της Βένιας Δημητρακοπούλου. Θα ήθελα εδώ να τονίσω τη σημασία αυτής της συμβολής από την οπτική ενός ιστορικού της οικονομίας. Πράγματι, νομίζω ότι, αν λειτουργεί η αντιπαράθεση της πρόσφατης ελληνικής και γερμανικής εμπειρίας, είναι ακριβώς επειδή θίγει κάτι που ξεπερνά την τοπική και χρονική κρίση, και παραπέμπει, στην πραγματικότητα, σε μια τεκτονική κίνηση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο – και ακόμα παραπέρα μάλιστα.

Δεν έχουμε να κάνουμε με μια απλή χρηματοπιστωτική κρίση (2008-2012) μετά την οποία μια μικρή χώρα, που τη βαρύνουν υποψίες ότι είναι η ίδια υπαίτια για τις αποτυχίες της, δυσκολεύεται να ξαναμπει στο δρόμο της ανάπτυξης, όπως έκανε, μετά δόξας και τιμής, μια άλλη συνετή και ισχυρή χώρα. Έχουμε να κάνουμε με μια διαδικασία μετασχηματισμού των καπιταλιστικών κοινωνιών, η οποία ξεκινά τη δεκαετία του 1970 και εκφράζει ότι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «μετάβαση από την κυριαρχία στην οικονομική τυραννία», την πραγμάτωση της ολοένα ευρύτερης επικράτησης της οικονομικής λογικής έναντι των άλλων τομέων δραστηριότητας, στους αντίποδες της ιστορικής

διαδικασίας αυτονόμησης των σφαιρών της κοινωνικής ζωής, την οποία διαπιστώνουμε συνήθως.

Γι' αυτό, δεν θα μιλήσω για την Ελλάδα. Θέλω, μάλλον, να προσπαθήσω να πραγματευτώ μια διαδικασία που θίγει μεν την Ελλάδα, αναπτύσσεται όμως κατ' αρχάς στις χώρες που θεμελίωσαν την Ευρώπη, και, στην πραγματικότητα, θα αναφερθώ κυρίως στην περίπτωση της Γαλλίας.

Η κρίση του 2008 δεν είναι συγκυριακή κρίση

Η οικονομική κρίση που πλήττει σφοδρά τον κόσμο από το 2008 δεν είναι μόνο η έκφραση ενός αιφνίδιου σοκ, που συνδέεται, για παράδειγμα, με μια συγκυριακή και τετριμμένη κρίση των χρηματοπιστωτικών αγορών. Δεν είναι αποτέλεσμα της ανέντιμης συμπεριφοράς κάποιων χρηματιστών ούτε μιας τοπικής τεχνικής δυσλειτουργίας που συνδέεται, ας πούμε, με μια κακή αξιοποίηση των στεγαστικών δανείων. Επίσης, η οικονομική κρίση δεν είναι εκδήλωση ενός κανονικού κύκλου της οικονομικής δραστηριότητας, όπου η ύφεση είναι μόνο προσωρινή και η ανάκαμψη σίγουρη, έστω κι αν έχει τίμημα μια φάση λιγότερο ή περισσότερο μακράς και επώδυνης προσαρμογής.

Αν τα αναλύσουμε υπό αυτό το πρίσμα, τα τελευταία χρόνια δεν είναι τόσο δραματικά σε πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Γαλλία. Η οικονομική ύφεση που ήλθε ως συνέπεια του 2008, η πτώση της πραγματικής οικονομικής δραστηριότητας, ιδίως η αύξηση της ανεργίας, είχαν ένταση πολύ μικρότερη απ' ό,τι το 1929. Μέσα σε λιγότερο από δέκα χρόνια, οι οικονομίες επέστρεψαν στο πρότερο επίπεδο δραστηριότητάς τους, μετά από μια πτώση μικρότερη του 10%. Κατά μία έννοια, οι ρυθμιστικές αρχές της οικονομίας, και ιδίως οι κεντρικές τράπεζες, τα πήγαν πολύ

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί ομιλία που εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της παρουσίασης του τρίτου έργου των Ν. Παναγιωτόπουλου, Franz Schultheis & Β. Δημητρακοπούλου (*MIRRORS: πολυφωνικές αφηγήσεις για έναν κοινωνικό κόσμο σε κρίση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015), η οποία πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Μπενάκη στις 25 Ιανουαρίου του 2016.

Παρατηρήσεις σχετικά με τη θεωρία του κράτους του Karl Polanyi

Παρεμβατισμός, εργαλειακό κράτος και χωρισμός κράτους-κοινωνίας

Το ενδιαφέρον για τη θεωρία του Karl Polanyi (1886-1964), με γνωστότερο και σημαντικότερο έργο το *Μεγάλο μετασχηματισμό*¹, έχει αυξηθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες κατ'ίχωση του νεοφιλελευθερισμού και πιο εντατικά, τα τελευταία χρόνια, ενόψει της κρίσης. Στο επίκεντρο βρέθηκαν οι αναλύσεις του για τη νομισματική πολιτική στο πλαίσιο του κανόνα του χρυσού, οι οποίες αποτέλεσαν αφετηρία για να συζητηθούν σημαντικές αναλογίες με τους σημερινούς τρόπους λειτουργίας της ευρωζώνης² και τις συνέπειες των ακολουθούμενων οικονομικών μεθόδων στο πολιτικό πεδίο³. Αντλώντας από τον Polanyi, επεξεργασίες προέκυψαν επίσης σχετικά με τη δημιουργία κοινωνικών αντιστάσεων στην οικονομία της αγοράς⁴ και κινημάτων ενάντια στο φιλελευθερισμό⁵, σχετικά με τις διαδικασίες ένταξης στην αγορά όχι μόνο των κατά Polanyi «πλασματικών εμπορευμάτων» (γη, εργασία, χρήμα) αλλά και, π.χ., της γνώσης⁶, το ρόλο των ευρωπαϊκών θεσμών στην οικονομία της αγοράς⁷ και την περιοδολόγηση του καπιταλισμού και των κρίσεών του⁸.

Ωστόσο, όπως η συνεισφορά του στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, η οποία, ως μια από τις σχετικά άγνωστες πτυχές του έργου του, έτυχε επεξεργασίας μόνο πρόσφατα⁹, έτσι και η θεώρησή του για το κράτος έχει παραμείνει ουσιαστικά ανεξερεύνητη. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι το κέντρο βάρους της ανάλυσής του δεν ήταν το ίδιο το κράτος αλλά η οικονομία της αγοράς και ο φιλελευθερισμός συνολικά. Εξάλλου, η συγκυρία του μεσοπολέμου στην οποία έγραφε, η άνοδος του φασισμού και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, δεν απαιτούσαν απλώς μια θεωρία του κράτους, αλλά μια ευρύτερη ανάλυση της σχέσης οικονομίας-κοινωνίας-πολιτικής με άξονα, μάλιστα, την οικονομική κρίση. Παρότι, ωστόσο, ο ίδιος δεν παρείχε μια συστηματική θεωρία κράτους, από τις αναλύσεις του για μια σειρά ζητημάτων προκύπτει, πράγματι, μια ξεχωριστή προσέγγιση και διανοίγεται μια ορισμένη κατεύθυνση για τη θεωρία του κράτους.

Μια από τις πλέον κεντρικές θέσεις του Polanyi είναι αυτή περί «χωρισμού οικονομικής και πολιτικής σφαίρας», ως

1. K. Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* (μτφρ.: Κ. Γαγανάκης), Αθήνα: Νησίδες, 2001, σ. 146 [1944].

2. Ch. Holmes, "Whatever it Takes": Polanyian Perspectives on the Eurozone Crisis and the Gold Standard", *Economy and Society*, 43(4), 2014, σ. 582-602.

3. D.M. Woodruff, "Governing by Panic: The Politics of the Eurozone Crisis", *LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*, 81, 2014.

4. N. Fraser, "Marketization, Social Protection, Emancipation: Towards a Neo-Polanyian Conception of Capitalist Crisis", στο C. Calhoun &

G. Derluigian (επιμ.), *Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown*, Νέα Υόρκη: New York University Press, 2011.

5. M. Levien & A. Paret, "A second double movement? Polanyi and Shifting Global Opinions on Neoliberalism", *International Sociology*, 27(6), 2012.

6. B. Jessop, "Knowledge as a Fictitious Commodity: Insights and Limits of a Polanyian Perspective", στο A. Bugra, & K. Agartan (επιμ.), *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2007.

7. J.A. Caporaso & S. Tarrow, "Polanyi in Brussels: Supranational Institutions and the Transnational Embedding of Markets", στο *International Organization*, 63(4), 2009.

8. M. Burawoy, "Marxism after Polanyi", στο M. Williams & V. Satgar (επιμ.), *Marxisms in the 21st Century: Crisis, Critique & Struggle*, Γιοχάβεσμπουργκ: Wits University Press, 2014.

9. G. Dale, "In Search of Karl Polanyi's International Relations Theory", *Review of International Studies*, 2016 (DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/S0260210515000273>).